

ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ЕТНОКУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

В статті розкривається процес вивчення етнокультури українців другої половини ХХ ст. Основну увагу приділено умовам в яких працювали вчені.

Ключові слова: етнокультура, обрядовість, історіографія, методологія.

Дослідження радянського періоду сприймалися через призму "марксизму-ленінізму", що позбавляло науку можливості всебічного дослідження з використанням різноманітних теорій. Радянська історіографія віддавала пріоритети політичній історії, соціально-економічним факторам, описувала історію воєн, дипломатії, популяризувала історію партії¹. Популярними в історії, етнології були дослідження, які базувалися на виключно соціологічних дослідженнях, особливо якщо це стосувалося змін, що відбувалися з селом за радянської влади. Результати соціологічних досліджень давали підґрунтя для написання робіт, в яких розкривалися процеси зникнення етнокультурних пережитків минулого, впровадження нової радянської обрядовості тощо. Використання суто соціологічного підходу до вивчення етнокультурних процесів призводило до спрощення досліджень, й зведення їх до схем та таблиць.

Вивчення етнокультури українського народу, було втиснено в рамки радянської ідеології, питання національної свідомості практично не висвітлювалися. Наука в Радянському Союзі не була самодостатньою, вона розглядалася як елемент побудови соціалізму². Окрім того радянська історія, археологія, антропологія, етнографія, література мали завдання показувати й доводити природність злиття націй і формування єдиного радянського народу.

Завдання етнографічної науки, що могла б дослідити процес змін в етнокультурі українського народу, були чітко визначеними на ХХІІ з'їзді КПРС, головна функція була зведена до "служби" на благо соціалістичного будівництва³. Головним завданням у галузі суспільних наук, як зазначалося в Програмі, було вивчення і теоретичне узагальнення практики комуністичного будівництва, дослідження основних закономірностей економічного, політичного і культурного розвитку соціалізму та переростання його в комунізм, розроблення проблем комуністичного виховання.

В етнографічних дослідженнях більшою мірою використовувалися методи соціологічної науки, що призводило до однобічного висвітлення культурологічних питань українського селянства. Неодноразово наголошувалося на головних завданнях радянських етнографів – удосконалення методики дослідження, використовуючи конкретно-соціологічні⁴. Отож, в центрі уваги дослідників в основному знаходилися соціальні процеси, соціально-культурне будівництво.

Лібералізація суспільного життя, та зменшення тиску влади в 60-х роках, яка проходила в країні позначилася й на науці, зокрема фахові журнали з природничих і суспільствознавчих дисциплін з 1957 року виходили українською мовою⁵. Серед них "Український історичний журнал", "Народна творчість та етнографія", в яких все більше друкується наукових праць присвячених історії та культурі українського народу, наскільки це було можливо. Зокрема, в 1964 році вийшла одна з цінних робіт в галузі історії української етнографії В.Ф.Горленка. Автор висвітлив процес зародження, становлення і розвитку етнографії як науки на Україні, поставив питання про внесок українських вчених у вітчизняну і світову етнографію⁶. Про роль та неабияку виховну функцію народних свят та обрядів в сучасному житті подає Кім Василенко. Зміни, що відбувалися в етнокультурі українського народу були пов'язаними з позбавленням

релігійних нашарувань, а традиції та звичаї, що побутують в суспільстві переосмисленні з позицій соціалістичної дійсності⁷. Та попри це, автор дає можливість ознайомитися з народним календарем 60-х років, відзначенням нових радянських свят та обрядів. Описує торжества на честь одержання першого паспорта, громадських проводів до лав Радянської Армії, одержання першої трудової зарплати.

Навіть в умовах послаблення ідеологічного тиску, було неможливо торкатися заборонених тем, критикувати радянську владу, глибше вивчати культуру українського народу, використовувати нові підходи та методики. З кінця 60-х на початку 70-х років, більша частина статей висвітлює сучасну радянську обрядовість. Редакції газет "Радянська культура", "Радянська освіта", журналів "Соціалістична культура", "Мистецтво", були зобов'язані висвітлювати досвід спільної роботи установ культури і освіти з естетичного виховання дітей та молоді⁸. Під естетичним вихованням розумілося насадження шляхом лекцій та бесід в усіх школах, палацах піонерів, училищах, інститутах та підприємствах марксистсько-ленінського світобачення. З досліджень етнокультури українського народу виділялися лише народні промисли; вишивка, народне ткацтво, килимарство, різьба, художня кераміка. Бралися до уваги, лише певні елементи матеріальної чи духовної культури. Поза увагою вчених залишалися деформаційні процеси та зміни в етнокультурі.

При дослідженні села, вчені в першу чергу звертали увагу на соціальний, економічний розвиток села, зменшення релігійності серед населення, формування нової радянської обрядовості. Методологічною основою аналізу процесу становлення і розвитку соціалістичних свят і обрядів була ленінська теорія культурної революції⁹. Головна суть якої полягала у виникненні соціалістичної культури, як культури робітничого класу.

Соціальний розвиток села з 1960-х років, висвітлювався виключно під кутом зору подолання його суттєвих відмінностей від міста, встановлення соціальної однорідності радянського суспільства, і відповідно, абсолютної слухності радянської аграрної та культурної політики¹⁰. Вивчення соціально-культурного розвитку села ґрунтувалися на дослідженні процесу подолання суттєвих культурно-побутових відмінностей між містом та селом, стирання різниці в проведенні дозвілля тощо. Дослідження змін традиційної культури українського селянства, здійснювалося через призму подолання пережитків минулого та успішного становлення радянської обрядовості, яка формує нову особистість. А.Я.Поріцький підкреслював, що побут і культура селянства поступово зближується з робітничим класом. Показуючи зміни, що відбулися в культурі сільських робітників, автор вивчає перш за все побутові умови, що видозмінилися з діяльністю радянської влади¹¹. Поза увагою дослідників українського села залишалася традиційна культура українського селянина, і дійсні зміни що відбувалися.

Дослідження трансформаційних процесів етнокультури українців радянського часу, мало свої особливості. Вивчаючи елементи традиційної культури в соціалістичному суспільстві наголошувалося на тому, що можливе існування лише тих народних традицій, обрядів, які відповідають прогресивному соціалістичному побуту, й не мають нічого спільного з релігією, містикою чи вірою в надприродне¹². Тим самим з досліджень викреслювалася майже вся набута віками традиційна культура українського народу, проте, така ситуація відповідала програмі Комуністичної партії Радянського Союзу, що закликала вести боротьбу з ідеалізацією минулого, в іншому випадку дослідника чекало звинувачення в шовінізмі та націоналізмі і неможливість ведення наукової роботи.

Етнографічні дослідження 1970-х років носили суперечливий характер. Це так званий період "сусловщини" і "брежньєщини", який унеможлилював дослідження спадщини українських етнологів, використання їх здобутків у наукових працях¹³. Це період активного "зближення та злиття націй" і формування єдиного "радянського народу". Будь-які прояви національного сприймалися як буржуазний націоналізм.

Аналізуючи роботи науковців, що стосувалися соціокультурного розвитку села, варто зазначити, що глибоке і всебічне переосмислення соціальної та культурної політики на селі розпочалося з кінця 80-х – на початку 90-х рр. Це статті істориків М.І.Бушина, О.Ю.Гаврилюка¹⁴. Проте, більшість праць початку 90-х рр., акцентували свою увагу на дослідженні економічної, демографічної ситуації на селі, меншою мірою висвітлювалися проблеми культурної поведінки сільських людей та чинників що призвели до цих змін.

Етнографи акцентували свою увагу на змінах, що відбувалися в складі сім'ї, аналізували родинні взаємовідносини, статус жінки, відповідно найменше досліджувалися духовні зміни. Про малодослідженість етнокультури вказує Ю.В.Арутюнян в монографії "Опыт социологического изучения села" (М., 1968). Основою культури, як пише автор, є освіта, та разом з тим вказує на недоліки вивченні культури на селі, зазначаючи, що дослідників в першу чергу цікавить література, кіно, музика, умови життя, але зміни які відбуваються внаслідок розповсюдження такої культури залишаються поза увагою¹⁵.

Для доказу формування інтернаціональної культури, загальних "радянських" рис в побуті та повсякденному житті народів СРСР, вивчалася суспільно-політичне життя, яке дійсно ставало подібним, що пояснюється єдиною суспільно-політичною системою Радянського Союзу. Саме такі положення стали основою книги за редакцією Ю.В.Арутюняна "Опыт этносоциологического исследования образа жизни" (М., 1980). В цій праці етносоціологія відображає соціально-культурні процеси формування нової історичної спільноти – радянського народу¹⁶. Хоч ця праця і побудована на етносоціологічному дослідженні Молдавської РСР, методологічна база була типовою для дослідження будь-якого регіону Радянського Союзу. Зазначалося, що в таких сферах людського життя, як праця, повсякденна й святкова культура, домінуючу й визначну роль відіграють не етнічні, а загальні соціальні фактори¹⁷. Це давало підстави авторам нівелювати етнокультурні особливості кожного народу.

Аналіз праць радянських вчених, Ю.В.Бромлея, М.Н.Губогло, С.А.Арутюнова, переконливо свідчить про нав'язування суспільству природнього стану двомовності, білінгвізму¹⁸. Водночас автори не заперечували структуру взаємодії мови та етнічної культури.

Більшість праць стосувалися робітничого побуту, адже мета майже всіх праць, розкрити процес формування нової спільноти – радянської людини. У працях, що стосувалися робітників та утвердження серед них нових свят, обрядів, змін в культурі та побуті, не було висвітлене дійсне духовне життя, яке трактувалося занадто схематично збіднено та традиційно. Міська культура вивчалася шаблонно, з єдиною метою – висвітлення досягнень радянського суспільства у формуванні нових принципів людських відносин, соціалістичної культури. Поза увагою залишалися зміни в поведінці переселенців з сіл в місто, формування субкультури жителів комунальних квартир, тощо. Неможливим було вивчення проявів традиційної культури українців в містах. Натомість існував єдиний термін "радянський спосіб життя", який передбачав всезагальне "радянське щастя".

Першим етнографічним дослідженням культури і побуту робітників Радянської України, в якому висвітлювалися питання сімейного побуту, кількісний і віковий склад сучасної робітничої сім'ї, взаємовідносинами між її членами, становище жінки, виховання дітей, житлові умови і бюджет, стала праця Зінича В.Т. Соціалістичні перетворення паростки нового комуністичного в культурі та побуті робітників Радянської України, що була видана в 1963 році.

Наприкінці 70-х р. ХХ ст. починають з'являтися праці, що критикують радянські свята за їх одноманітність та штучну урочистість, пишність. Проте аналізу змін, що відбулися в етнокультурі українського народу вони не містили. В цей же час певну структуру радянських свят окреслює Ю.В.Бромлей. Розподіливши свята з різними сферами радянського способу життя та класифікувавши за ступенем значення події, з якою пов'язаний обряд чи комплекс обрядів, в результаті утворилося три групи: суспільно-громадянські обряди, особисто-громадянські та особисто-сімейні. Автор показав, що нова радянська обрядовість проникла в усі сфери життя. З економічною діяльністю пов'язані всі трудові обряди (посвята в колгоспники, робітники), особливий зв'язок обрядів був з ідеологією, що проявлялося в стимулюванні глибокого розуміння належності до радянського народу, з допомогою широкого комплексу обрядів та свят (вступ в піонери, комсомол, отримання першого паспорта, вступ до Радянської армії)¹⁹.

На кінець 1970-х – початку 1980-х років, радянські вчені почали ставити питання про вивчення і збереження прогресивних народних традицій сучасності. Та, як правило, до уваги бралися обряди, звичаї, певні народні елементи часто вирвані з контексту, інші, що не підпадали під цю категорію вважалися застарілими й не досліджувалися зовсім. Мета робіт цього періоду полягала у виявленні прогресивних елементів традиційної культури та збагачення ними радянської обрядовості. Трансформаційні процеси вказували на переважання в обрядах радянської традиції. Часто мета того чи іншого етнографічного дослідження полягала в тому,

щоб розкрити зміст і завдання нових радянських свят, вказуючи на те, що старі народні свята відмирають, або ж успішно замінюються новими, розкривалася "ірраціональна" суть релігійної традиції.

Даний період характерний діяльністю урядової Комісії по радянських традиціях, святах та обрядах. Головна мета цієї установи полягала в утворенні єдиних звичаїв, обрядів для єдиного радянського народу, тобто в уніфікації культури. А також в її насадженні згори, що не відповідає логічному розвитку культури.

Наукова література, спеціалізовані періодичні видання були спрямовані на висвітлення проблем пов'язаних з формуванням саме громадянської, соціалістичної обрядовості. Як писав Д.М.Угринович, радянські обряди в символічній і чуттєво-наглядній формі втілюють ідеї і цінності комуністичного світобачення й моралі²⁰. Відповідно більшість дослідників, науковців ставили завдання розкрити й показати ідею комуністичного світобачення в обрядах, звичаях, повсякденному житті.

У 1986 науковці Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т.Рильського Академії наук видали книгу: "Прогресивні традиції в збагаченні радянського способу життя". В якій ставилося питання про збереженість традицій та їх роль в житті суспільства. Зазначаючи, що кращі культурні здобутки попередньої епохи закономірно й неминуче пробивають собі шлях в наступну, знаходячи на іншому соціальному ґрунті своєрідне продовження і подальший розвиток²¹.

В збірнику розглянуто комплексне вивчення основних форм буття традиційних елементів духовної та матеріальної культури народу.

Аналіз змін в традиціях і звичаях народу, подано в працях: Косухи П.І. "Наши праздники и обряды", Дмитерка Р.І. "Міжнародні та радянські революційні свята на Україні", науково аналітичних оглядах, таких як "Новые советские обряды и обычаи как фактор интернационального и патриотического воспитания" та інші. Але вже в своїх працях автори зазначають, що не всі радянські свята можуть вкорінитися в українське суспільство, адже традиція формується віками, консервуючи в собі найбільш раціональні обряди, всмоктуючи в себе найкращі здобутки нового часу, і залишає осторонь штучно насаджені чужі елементи. Поряд з цим доводиться про непотрібність церковних обрядів та звичаїв "Сегодня коммунистическая идеология и мораль становятся преобладающими в сознании масс, уменьшается необходимость обращения к религии при решении жизненно важных проблем, крепит уверенность в собственных силах, утверждаются новые социалистические праздники, традиции, обряды,"²² писали тодішні дослідники радянської обрядовості.

З проголошенням політики гласності, у другій половині 80-х – 90-х рр., переважно у засобах масової інформації було надруковано чимало матеріалів, що дозволяли побачити різні грані культурного, соціального життя очима сучасників. Це і роздуми керівників, усні свідчення сільських жителів, що передавали дух епохи, відрізнялися від офіційних наукових видань.

Отже, при висвітленні певних особливостей етнокультури українців другої половини ХХ ст., можна виділити кілька характерних тенденцій. Дослідження в етнокультурі українського народу розмежовувалися на дослідження робітників і селян як двох класів. Тим самим, закріплюючи образ культури українського народу, що властива лише селянству. Традиційна культура розглядалася як пережиток архаїчного минулого, її дослідження зводилися лише до констатації певного обряду як елементу культури, без врахування його виховного, культурно-історичного значення. Таке спрямування досліджень сприяло розмиванню поняття етнокультура, завмиранню традиційної культури в часі і просторі, як такої, що існувала до певного періоду, і замість якої сформувалася нова радянська. Трансформаційні процеси культурного розвитку не бралися до уваги. Поза увагою вчених залишилися дослідження з етнопсихології, етнопедagogіки, майже не досліджувалися питання ментальності народу. Етнокультура українського народу не розглядалася як багатофункціональний механізм, що забезпечував виховну, регулятивну, світоглядну функції. Попри те, наукова спадщина радянського періоду містить в собі ретельно відібраний фактичний, статистичний матеріал. Такі як, зростання добробуту, підвищення рівня освіти селян. Контроль партійного керівництва над всіма сферами людського буття позначився на теоретичних розробках, тим самим унеможливив природній розвиток науки. Будь-яка наукова праця повинна була відповідати ідеології комуністичного режиму і знаходити наукове обґрунтування її діяльності. Окремі доробки вчених, що

стосувалися етнокультури українського народу мали фрагментарний характер, що негативно позначалося на уявленні української культури в цілому.

- ¹ Лукашевич О. Джерела та історіографія 20 – 30-х рр. Про побут та дозвілля сільського населення радянської України // Проблеми історії України. – К., – 2006. – №12. С.294 – 300.
- ² Кубальський О.Н. Соціально-духовні функції науки в умовах тоталітарної радянської держави. 30-і – 80-і рр. ХХст. // Українське суспільство. Друга половина ХХ століття. Історія та сучасність. – К., 2002. – С.183 – 205
- ³ Програма Комуністичної Партії Радянського Союзу. К., 1961, – С.111.
- ⁴ Зінич В.Т., Наулко В.І. Підсумки археологічних та етнографічних досліджень // Народна творчість та етнографія. – 1965. – № 5. – С.95 – 98
- ⁵ Сергійчук О. Протест українців проти зросійщення культурно-освітньої сфери в роки хрущовської "відлиги" // Етнічна історія народів Європи. – 2001. – № 12. – С.25 – 29
- ⁶ Горленко В.Ф. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків. К., 1964. – С.248.
- ⁷ Василенко К. Золоті зерна. – К., 1963. – С.14.
- ⁸ Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади та Управління України. – Ф.2, – Оп.9. – Спр. 4955 (37). – Арк.136 – 137.
- ⁹ Закович Н.М. Праздники и обряды как элемент социалистической культуры // Социалистическая обрядность и формирование нового человека. – К., 1979. – С.248 – 266
- ¹⁰ Кривчик Г.Г. Українське село під владою номенклатури (60 – 80-ті рр. ХХст.). – Дніпропетровськ, 2001. – С.5.
- ¹¹ Поріцький А.Я. Побут сільськогосподарських робітників України в період капіталізму. – К., 1964. – С.35.
- ¹² Кравець О.М. Сучасні сімейно-побутові звичаї та обряди // Народна творчість та етнографія. – 1962. – №3. – С.35 – 43.
- ¹³ Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920 – 1930-х років. – К., 2002. – С.8.
- ¹⁴ Бушин В.І. Соціально-культурне перетворення села // Український історичний журнал (далі УІЖ). – 1990. – №1; Гаврилюк О.Ю. Соціальний розвиток села в умовах перебудови: проблеми, пошуки // УІЖ. – 1990. – №3.
- ¹⁵ Арутюнян Ю.В. Опыт социологического изучения села. М., 1968. – С.61.
- ¹⁶ Опыт этносоциологического исследования образа жизни. (по материалам Молдавской ССР) / под ред. Ю.В.Арутюнян. – М., 1980. – С.5.
- ¹⁷ Там само. – С.6.
- ¹⁸ Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М., 1983. – С.111 – 115; Губогло М.Н. Социально-этнические последствия двуязычия // Сов.этнография. – 1972. – №2. – С.31; Арутюнов С.А. Билингвизм и биокультуризм // Сов.этнография. – 1978. – №2. – С.3 – 14.
- ¹⁹ Бромлей Ю.В. Новая обрядность – важнейший компонент советского образа жизни // Социалистическая обрядность и формирование нового человека. За ред. Ельченка Ю.Н. – К., 1979. – С.32 – 33.
- ²⁰ Угринович Д.М. Обряды. За и против. М., 1975. – С.136.
- ²¹ Прогресивні народні традиції в збагаченні радянського способу життя. К., 1986. – С.5.
- ²² Новые советские обряды и обычаи как фактор интернационального и патриотического воспитания. М., 1989. – С.4.

В статье раскрывается процесс изучения советскими учеными этнокультуры украинского народа второй половины ХХ ст.

Ключевые слова: этнокультура, обрядность, историография, методика.

The process of study of ethnic culture by soviet scientists in the second half of the XXth century is described in the article.

Key words: ethnic culture, scientist, methodic.